

ЛИНГВИСТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АМАЛ ҚИЛИНАДИГАН ПРИНЦИПЛАР

С.С.Тажбенова – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тафаккур, пунктуация, товуш, структур-семантик, экстралингвистик, функционал, киёсий таҳлил, фонетика, лексикология, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, стилистика, позицион ўзгаришлар, фонема, харф.

Ключевые слова: сознание, пунктуация, звук, структурно-семантический, экстралингвистический, функциональный, сравнительный анализ, фонетика, лексикология, словообразование, морфология, синтаксис, стилистика, позиционные изменения, фонема, буква.

Key words: cognition, punctuation, sound, structural-semantic, extralinguistic, functional, comparative analysis, phonetics, lexicology, word formation, morphology, syntax, stylistics, positional changes, phoneme, letter.

Бошлангич синфлар она тили дарсларида лингвистик компетенция билан боғлиқ таълим мазмуни, метод ва усулларини танлаш ва белгилашда муайян принциплар кўзда тутилади, шулар нуктаи назардан ўқитиш жараёнлари режалаштирилади. С.В.Юртаев таълимий принципларга таяниш педагогга ўқувчилар билан бўладиган педагогик ўзаро ҳаракатни ташкил этишда катта ишонч бахш этади, деб таъкидлаган ҳолда принципларни икки гуруҳга ажратиб қуйидагича таснифлайди [1].

Принципларнинг биринчи гуруҳи мумтоз методистларнинг асарларини англаш йўли билан чиқарилган. Ушбу тасниф Е.А. Баринавага мансуб. Ушбу принциплар мана булар: *нутқни ва тафаккурни ўстириш бирлиги принципи, оғзаки ва ёзма нутқнинг ўзаро алоқадорлиги принципи, нутқ ўстириш устидаги ишларнинг грамматика, орфография, пунктуацияни ўрганиш билан, адабиёт машғулоти билан боғланганлик принципи*.

Иккинчи гуруҳ принциплар матн тузиш билан боғлиқ. Чунончи: *матнни маъновий идрок этишни чуқурлаштириш принципи* мазмунини ўзлаштиришга доир аналитик-синтетик ишларни талаб қилади. *Матн лингвистикаси тушунчасини шакллантириш принципи* педагогни ўқувчиларни матн лингвистикасига оид айрим тушунчаларнинг муҳим аломатларини ўзлаштириш сари йўналтиради. *Богланишли нутқни ўстирадиган машқлар ўтказиш принципи* аввало ўқитувчининг оғзаки нутқ устида олиб бориладиган ишларга қаратилган бўлишини кўзда тутати. Булар, биринчидан. Иккинчидан, ушбу машқларни вақт жиҳатдан тақсимлаш учун асослар танлаш зарур. Учинчидан, намунани айтишни кўзда тутувчи машқлар ўқувчиларнинг кўпроқ мустақиллигига таянувчи машқлардан олдин келиши керак. Таълим бериш жумладан, нутқ ўстириш методларидан, фойдаланишни тартибга солиш таълим технологиясини ташкил қилади [1].

Методист олим С.В.Юртаев ўқувчиларнинг нутқини ўстириш ишида тил тизими сатҳларини ҳисобга олган ҳолда нутқ ўстириш принципи ҳамда нутқий фаолиятни такомиллаштириш принциpidан фойдаланиш мумкин деб уқтиради [1].

Билимларни танлашда ўқувчининг ёш хусусиятлари, билим савиясини назарда тутиш принциплари, қурби этишлилиқ принципи, савияга мослик принципи, нутқнинг ўсганлик даражасини ҳисобга олиш принципи, ўқувчиларнинг нутқини ўстириш эҳтиёжларини ҳисобга олиш принципи, янги тил бирликларини нутқда қўллай олиш принципи, ҳаёт тажрибасига мослик принципи, ижтимоий муносабатларда қатнаша олиш принципи каби психологик ва педагогик омиллар ўқитувчининг диққат марказида бўлади.

Ўқувчиларнинг нутқий тажрибасига таяниш принципига кўра ҳар бир тил сатҳи шу нуктаи назардан ўрганиб чиқилади. Масалан, фонетикада морфемадан товуш-харфни ажратиш, товуш ва харфларни киёслаш лексика ва фразеологияда сўзни ва сўз шаклини лексик-грамматик жиҳатдан таҳлил қилиш, матнда кузатиш ва б., синтаксисда интонация ва тиниш белгиларини киёслаш [2].

Энг муҳим принциплардан бири *нутқда йўл қўйиладиган хатоларни ҳисобга олиш принциpidир*. Лекин ушбу принцип билимларни танлашга нисбатан татбиқ этиш унчалик тўғри эмасчунки ҳар бир тил бирлигига, у ҳақдаги *маълумотда ҳисобга олинган бўлади*. Ўқувчининг хатога йўл қўйиши билимсизлик оқибати саналади. *хатони келтириб чиқарувчи омил – билимсизлик бартараф этилса, хато ҳам йўқолади*. Масалан, гапнинг биринчи сўзи бош харф билан бошланади. Ўқувчи гапларнинг чегарасини белгилашга доир хато қилса, қоида билмаганликдан бўлади. У хато қилиши мумкин деб, гоҳ-гоҳ ҳар бир гапнинг биринчи сўзи бош харфдан бошланиши кераклигини эслатишдан чарчамаслик лозим. Шундагина ушбу хил хато ҳам бартараф қилинади.

Бир қатор методист олимлар томонидан (М.Р.Львов, Д.С.Карасаева) *структур-семантик принцип* илгари сурилган. Мазкур принцип сўз, сўз шакли, сўз бирикмаси, гап, матн таркибини, маъно-мазмун жиҳатини таҳлил қилиш ғояси илгари сурилади. Структур-семантик, *шунингдек, киёсий* таҳлил фонетика, лексикология, сўз ясалиши, морфология, синтаксис, стилистика соҳалари бўйича ўтказилади.

Фикр сўз оркали ифода этилади. Л.С.Виготский айтганидек, “*фикр сўзда ифодаланмайди, балки сўз ёрдамида амалга оширилади*”. Тил билан тафаккур орасида ана шундай қалин алоқа мавжуд. Тил ёрдамида тушунчалар пайдо этилади, сўз умумлаштирилади ва мавхумлаштирилади, инсоннинг, жумладан боланинг аналитик-синтетик ўқув-билув фаолиятида иштирок этади. Шунга кўра, болани *мантиқий фикрлашга ўргатиш, тафаккурини ўстириш принципи* ажратилади. Маълумки, тил билан тафаккур бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади. Шунга кўра ҳам *тилни ўрганиш фикрлашдан узилиб қолмаслиги кераклиги принципи* муҳимдир. Бола сўзни ўрганар экан, тушунчалар билан танишади, фикрларни эгаллайди, ҳис-туйғулар бойлиги билан танишади, бадиий образлардан хабар топади, тил мантики ва фалсафасини уқади. Фикр ифодалаш учун болада тасаввур бойлиги бўлиши керак. Шунинг учун нутқ ўстиришигина эмас, балки тасаввурни ҳам ўстириш керак.

Тил тизими сатҳларини ҳисобга олган ҳолда нутқ ўстириш методлари – булар ҳар бири педагогнинг фонетик, лексик, грамматик сатҳга мос келадиган махсус машқ турлари. Нутқий фаолиятни такомиллаштириш методлар матнни англаш ва тузиш жараёнларининг англашганлигини оширишга қаратилган [1]. Матн муносабати билан қуйидаги принциплар ажратилади: *матндан тил бирликларини ўрганишга қараб бориш принципи, нутқий машқдан тил бирликларига қараб бориш принципи*

Дарсликда функционал ва экстралингвистик принциплар ҳам ажратилади: *Функционал принцип* (тил бирлигининг амал қилиш соҳалари), фонетикада позицион ўзгаришлар, фонема, харф, товуш муносабатлари ва бошқалар назарда тутилади. Экстралингвистик принцип тил сатҳларига оид бирликларини танлаш мақсадида муҳим ҳаётий вазиятларни ажратиш, бу ҳақдаги қўшимча ахборотларни излаш ва фойдаланиш зарурлигини кўрсатади [3].

«Методика преподавания русского языка в начальных классах» услубий кўлланмасыда ўқувчиларнинг билим олишларига нисбатан қуйидаги тўрт принципга амал қилиш зарурлиги тушунтирилади:

Биринчи принцип – ҳар бир ўқувчи учун қийинлик даражасига риоя қилган ҳолда юқори даражадаги қийинлик асосида ўқитиш. Ўқувчидан ақлий куч-ғайрат, бир қадар ақлий зўриқиш талаб этилади. Қийинлик даражасига янги материал адоасини миқдор жиҳатдан кўпайтириш орқали эмас, балки уни тушуниш сифатини ошириш орқали эришилади. Масалан, маънога ургу бериш қийинлик даражасини оширади.

Иккинчи принцип – илгарилашнинг тезкор суръати. Гап шошма-шошарликда эмас, балки мақсад ўқувчи ҳамма вақт ўзининг билиш йўлида илгарилашганини, мияси янги озуқа олаётганини англашда.

Учинчи принцип – назариянинг таълимдаги етакчи роли. А.В.Занков кичик ёшдаги ўқувчилар тафаккурининг конкрет тавсифи ҳақидаги анъанавий қабул қилинган анъанавий фикрни баҳслашди. У болани фикрлашига умумлашган тушунчалар билан иш кўриш хос. Тушунчаларни шакллантириш турли йўللار билан боради: индукция йўли билангина эмас, балки мавҳумдан конкрет қараб боради.

Тўртинчи принцип – ўқувчиларнинг билиш, таълим олиш жараёнини англашлари. Ҳар бир ҳолатда, ҳар бир дарсда ҳар бир машқнинг, ҳар бир ҳаракатнинг мақсад ва вазифаларини, англаш, қоидаларни оператив ўзлаштириш, уларни қўллаш, вазифаларни ечишнинг изчил босқичларини (поғоналарини) боради [4].

Нихоят, бошланғич синфларда она тилидан бериладиган билимларни (хусусан, қоидаларни) оптималлаш принципи ўта муҳим аҳамит касб этади. Билимларнинг миқдорини белгилашда, шубҳасиз, ўқувчиларнинг эҳтиёж ва имкониятлари ҳисобга олинади. Бунда сўзни, сўзга қўшаётган қўшимчаларни, ўзаро уланаётган гапларни таҳлил ҳамда тадқиқ қилиш ўқувчининг табиатида борлигини инобатга олиш, она тили таълимида ушбу туғма қобилиятларни камол топтириши даркор. Мактаб боланинг тил ҳиссига таянган ҳолда нутқини ўстиришга, муомала маданиятини сингдиришга ўз ҳиссасини қўшади. *Нутқ маданиятини ривожлантириш принципи* она тили таълимининг алоҳида йўналиши – концептуал мақсади саналади.

Бошланғич синф она тили дарсларида ўрганиладиган 20 тача қоида билан ҳам мақсадга эришиш мумкин эмас. Биринчидан, ўқув йили мобайнида мунтазамлилик асосида қоидалар устида ишлаш, нутқдаги хатоларни тузатиб бориш асносида иш олиб боришнинг иложи йўқ.

Хуллас, ўқувчи ўзи тушунмай турган нарсасини сўраса, иккиланган тил ходисасига аниқлик киритиш мақсади билан ўқитувчига, ўртоқларига мурожаат этса, мулоқот (нутқий фаолият, коммуникация) учун имконият яратилади. Баҳс-мунозара, фаол фикрлаш орқали, тўлиқ онглилик асосида олинаётган билим қисқа фурсатда узоқ муддатли хотирада мустаҳкам ўрнашиб қолади, пухта ўзлашади. Бундай жараёни ташкил этиш ўз-ўзидан содир қилинмайди, у муайян принципларга амал қилиб уюштирилади.

Адабиётлар

1. Юртаев С.В. Лингвометодический подход к организации образовательного процесса. Успехи современной науки и образования. Т.2. - М.: ФЛИНТА № 4. 2017. - С. 51–52.
2. Методика преподавания русского языка в школе: Учебник для студ. высш. учеб. заведений / М.Т.Баранов, Н.А.Ипполитова, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов. Под ред. М.Т. Баранова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – С. 137.
3. Карасева Д.С. Взаимосвязанное развитие коммуникативной и лингвистической компетенций учащихся на уроках русского языка. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. -М.: 2018. – С. 17–18.
4. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. / М.Р.Львов, В.Г.Горецкий, О.В.Сосновская. 3-е изд., стер. -М.: «Академия», 2007. – С. 15.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг саводхонлиги, нутқ маданияти, лингвистик компетенцияни шакллантириш ва лингвистик компетенциянинг моҳиятини очиқ беришга қаратилган илмий изланишларнинг назарий асослари ёритилиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены теоретические основы научных исследований, направленных на формирование грамотности, культуры речи, языковой компетентности, а также сущности языковой компетентности учащихся начальных классов на уроках родного языка.

SUMMARY. This article highlights the theoretical foundations of scientific research aimed at the formation of literacy, speech culture, linguistic competence, and the nature of linguistic competence of students in primary school mother tongue classes.

BOLAJAQ MUZÍKA MÁDENIYATÍ PÁNI OQÍTÍWSHÍLARÍNA SAZ ÁSPABLARÍN SHERTIWDI ÚYRETIWDIŇ ZÁRÚRLIGI HÁM ÁHMIYETI

S.M.Tajetdinova – docent

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: dutor, doʻmbira, doira, tanbur, rubob, gʻijjak, nay, nota, ritm.

Ключевые слова: дутар, домбыра, доира, танбур, рубаб, гиджак, най, нота, ритм.

Key words: dutor, dombira, doira, tanbur, rubab, gidjak, nay, note, rhythm.

XXI ásirdegi ilim, muzika mádeniyatı, texnika hám texnologiyalardıń rawajlanıw tezligi pedagoglardan ózleriniń kásiplik xızmetinde jańa múnásibette bolıwdı, innovaciyalıq texnologiyalardı tereń ózlestiriwdi hám de olardı óziniń iskerligine alıp kiriwdi, sonday aq milliy mentalitetimizge say dárejede tálim hám tárbiyanıń nátiyjeliligin támiyinlewge qaratılǵan avtorlıq texnologiyalar hám avtorlıq metodlardı jaratıwdı talap etiw menen belgilense, ekinshiden tálim – tárbiya procesinde student jaslardıń dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıw máseleleriniń jeterli dárejede jolǵa qoyılıwın, bul bolsa óz náwbetinde jaslardı social turmısqa tayarlaw, olardı hár tárepleme rawajlandırıw jumıslarına óziniń tásin kórsetip atırǵanlıǵı menen belgilenedi.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev barlıq tarawdaǵı pedagog oqıtıwshılardı, sonnan qalaberse mádeniyat tarawı oqıtıwshılarına úlken isenim bildirip juwapkershilikli islerdi

ámelge asırıwǵa, keleshegimiz awladları bolǵan oqıwshı jaslarǵa milliy mádeniyatımız dúrdanaları bolǵan milliy saz hám qosıqlarımız benen elede jaqın etip tárbiyalawǵa shaqırdı. Usı qatarda mádeniyat hám bilimlendiriw bólimlerine kóplegen tapsırmalar berdi hám qararlar qabıl etti.

“Mádeniyat hám kórkem - óner tarawın jáne de rawajlandırıwǵa baylanıslı qosımsha is – ilajlar haqqında” ǵı PQ - 2022-jıl 2-fevral sánesinde qabıl etilgen 112-sanlı qarar boyınsha 2022-2023-oqıw jılınan baslap bilimlendiriw mákemelerinde oqıwshılardıń bilim hám kónlikpelerin artırıw ushın ulıwma orta bilim beretuǵın mekteplerinde oqıwshılardı duwtar, dombira, dáp, tanbur, rubab, girjek, nay milliy saz áspablarınan keminde birewin shertip qosıq aytıw sheberligi úyretilip alǵan bilimleriniń nátiyjeleri boyınsha bahası olardıń pitkeriw guwalıǵına kirgiziliwi, muzika pani ushın háptesine belgilengen bir